
De voorouders

Sint-Petersburg, zondagmiddag 13 maart 1881. Vergezeld door fiere Kozakken te paard was tsaar Alexander II door de straten van de Russische hoofdstad op weg naar zijn Winterpaleis aan de oever van de Neva. Langs de Catharinagracht werd hij opgewacht door een jonge Russische revolutionair die een bom onder de gepantserde koets gooide. De vorst bleef ongedeerd, maar enkele leden van zijn escorte en omstanders raakten ernstig gewond. Politiemensen overmeesterden Nikolai Rysakov, waarop de keizer uitstapte om zijn belager en de plek des onheils persoonlijk te inspecteren. Op de terugweg naar zijn rijtuig passeerde hij rakelings een jongeman die tegen het hek van de gracht geleund stond, een tweede aanvaller. Vanaf nog geen anderhalve meter afstand wierp Ignaty Grinevitsky een bom voor de voeten van de tsaar, zijn benen werden afgerukt. Alexander II werd in allerijl naar het Winterpaleis gebracht, waar hij een kwartier later stierf. De gruwelijke bomaanslag schokte de wereld.

Rysakov en Grinevitsky maakten deel uit van een revolutionaire groepering die met moordaanslagen op overheidsfunctionarissen probeerde het autocratische bestuurssysteem te destabiliseren en uiteindelijk omver te werpen. De Nihilisten. De meeste leden waren jonge socialistische intellectuelen die in West-Europa hadden

gestudeerd, hun doel was Rusland te moderniseren met een grondwet, algemeen kiesrecht en afschaffing van de censuur. De moord op de tsaar had de aanzet moeten geven voor een politieke en sociale revolutie, de bommengooiers bereikten het tegendeel. Opvolger Alexander III wilde niets weten van hervormingen, grotere autonomie voor het Russische volk zou alleen maar leiden tot nog meer revolutionaire ideeën. De nieuwe keizer regeerde met harde hand, de politie kreeg meer bevoegdheden en dissidenten werden massaal naar Siberië verbannen. Voor geen enkele groep waren de gevolgen echter zo rampzalig als voor de miljoenen Russische Joden.

De Joden kregen de schuld van de moord op de tsaar. Hoewel geen van de daders van Joodse afkomst was, bleek een van de medeplichtigen uit een Joods gezin in Kiev afkomstig te zijn dat zij al als tiener was ontvlucht. Toen de 26-jarige Hesya Helfman weigerde schuld te bekennen, werd zij ter dood veroordeeld, tijdens het proces lieten de aanklagers geen gelegenheid onbenut om op haar Joodse wortels te wijzen. De bomaanslag werd daarmee de directe aanleiding voor de eerste grote pogroms in de moderne tijd; drie jaar lang werden Russische Joden door opgezweepte volksmassa's mishandeld en vermoord, hun bezittingen geplunderd en verbrand. Een heksenjacht als in de middeleeuwen. Er kwamen internationale protesten en de Engelstalige pers muntte het Russische woord *pogrom*. Er kwam een immense emigratie op gang uit Rusland en aangrenzende gebieden richting grote havensteden in West-Europa. Einddoel voor de meeste vluchtelingen was Amerika: de *Gol-dene Mediene*, Jiddisch voor het Gouden Land. Er kwamen zoveel landverhuizers uit het Oosten naar Rotterdam, in de hoop passage te kunnen boeken op een van de stoomschepen van de Holland Amerika Lijn, dat de havenstad de bijnaam 'Warschau aan de Maas' kreeg.¹ Tussen 1881 en 1914 emigreerden 2,5 miljoen Joden uit Oost-Europa naar de Verenigde Staten. Met hun religieuze tradities

en gebruiken, het Jiddisch als taal en koosjere winkels en restaurants drukten de nieuwkomers een zichtbaar stempel op de wijken waar zij terechtkwamen. De wrede vervolging van de Russische Joden leidde niet alleen tot een eindeloze vluchtelingenstroom, maar ook tot het verlangen als Joden het recht in eigen hand te nemen en niet langer als eeuwige verschoppeling te worden behandeld. Sommige achterblijvers bewapenden zich om hun gemeenschappen te beschermen, terwijl het toenemende antisemitisme in Europa een voedingsbodem vormde voor beschouwingen over een eigen territorium, een Joodse staat waar Joden veilig zouden kunnen leven.

Het is fascinerend hoe zich in de geschiedenis van de familie Hausdorff het verhaal weerspiegelt van een gebied dat geopolitieke speelbal was in de niet aflatende strijd tussen rivaliserende vorstenhuizen in Oost-Europa. Hun wortels lagen in Polen. In het koninkrijk Polen woonde sinds de middeleeuwen de grootste Joodse bevolking ter wereld, het land kende een traditie van religieuze tolerantie waardoor het land een toevluchtsoord was geworden voor Joden die elders aan vervolging blootstonden. Het was dan ook niet verwonderlijk dat in de veertiende eeuw veel Joden vanuit West-Europa naar Polen kwamen toen beschuldigende vingers hen aanwezen als verspreiders van de catastrofale pestepidemie die tientallen miljoenen slachtoffers eiste. In de onzekerheid die de Zwarte Dood met zich meebracht, ging de angstige bevolking op zoek naar een zondebok voor alle rampspoed en onheil. Het kon niet anders of het waren de Joden die probeerden op deze wijze de christelijke bevolking te decimeren. De volkswoede richtte zich op Joodse gemeenschappen, tienduizenden Joden vielen ten prooi aan dodelijke zwaarden en de vlammen van brandstapels.

In 1569 werden het koninkrijk Polen en het groothertogdom Litouwen tot één staat verenigd, het Pools-Litouwse Gemenebest. Een grootmacht op het Europese toneel. Polen-Litouwen voerde

in de twee eeuwen van haar bestaan verschillende oorlogen met buurlanden, grootste tegenstanders waren Rusland, Oostenrijk en Pruisen. Eind achttiende eeuw besloten deze drie mogendheden het sterk verzwakte Polen-Litouwen te annexeren. De Poolse Delingen. Het ooit zo machtige koninkrijk werd van de kaart geveegd, Rusland en Pruisen lijfden het grootste deel van het land in. Het was een tragische speling van het lot dat uitgerekend Rusland, waar christelijke tsaren in de voorgaande eeuw tevergeefs hadden geprobeerd de Joodse bevolking te verdrijven, met de Poolse Delingen de meeste Joden binnen haar grenzen kreeg. In een poging haar onderdanen tegen ondernemende Joden te beschermen, besloot tsarina Catharina de Grote het binnenland van het Russische Rijk voor de Joodse massa gesloten te houden: zij stelde in 1791 het Vestigingsgebied in, de Tsjerta, waar Joden verplicht moesten wonen en waar pas in 1917 met de Oktoberrevolutie een eind aan kwam. Het Vestigingsgebied omvatte het hedendaagse Litouwen, Wit-Rusland, Polen, Oekraïne, Moldavië en een deel van Letland en Rusland. Nergens ter wereld woonden zoveel Joden, op het hoogtepunt van de Tsjerta vijf miljoen – het merendeel in onvoorstelbare armoede en onderworpen aan tal van beperkingen. Een uitzichtloos bestaan.

De Joden die door het opdelen van Polen-Litouwen inwoners van Pruisen werden, hadden meer geluk dan de Joden aan de andere kant van de Pruisisch-Russische grens. Pruisen voegde een aantal gebieden samen tot het groothertogdom Posen, een autonome provincie met een tweetalig bestuur. Het agrarische Posen was een buitenbeentje: het was niet alleen de armste provincie van Pruisen, maar afkomstig uit de erfenis van Polen-Litouwen was de meerderheid van de bevolking Pools en katholiek. Interessant was de positie van de Joodse minderheid. Omdat zij uitgesloten waren van de meeste ambachten en beroepen en geen grond mochten bezitten, waren Joden vooral werkzaam in de handel, lokaal en internatio-

David Hausdorff sr.

*Sara Hausdorff-Kuttner,
foto gemaakt in Posen.*

naal. Ze spraken hun talen, behalve Jiddisj ook Pools, Duits en Russisch. Voor de Pruisische autoriteiten was dat reden om de Joodse minderheid tot het Duitse bevolkingsdeel te rekenen.² Maar niet tot iedere prijs. De burgerrechten die de Joden in Pruisen in 1812 kregen toegekend, werden de Joden in Posen – de provincie met de meeste Joden – tot 1870 onthouden.

De grootvader van de Rotterdamse arts David Hausdorff kwam uit Posen, David Hausdorff sr. werd in 1820 in het stadje Rawitsch (tegenwoordig het Poolse Rawicz) geboren. In 1899 maakte een ambtenaar van de burgerlijke stand in Rotterdam een akte van zijn overlijden op, waarbij als naam van de vader Michoel Shoul Hausdorff werd opgetekend, de naam van de moeder is ‘onbekend’. Kennelijk kon er geen officieel document worden overlegd met een administratieve bevestiging van haar naam. David was de oudste zoon, daarna volgden nog drie kinderen: Marcus, Julius en Flora. Marcus

zou de grootvader worden van de beroemde Duitse wiskundige Felix Hausdorff. De familie kwam van oorsprong waarschijnlijk uit Hausdorf (tegenwoordig Jugowa), een plaats ongeveer 150 kilometer ten zuiden van Rawitsch. Toen aan het begin van de negentiende eeuw Napoleon in de door hem veroverde landen een bevolkingsadministratie introduceerde, dienden alle inwoners een vaste achternaam te krijgen. Veel Joodse achternamen, ook in Nederland, zijn in deze tijd ontstaan. In Pruisen grepen Joden vaak terug op de plaats of regio waar zij oorspronkelijk vandaan kwamen.

Rawitsch was een middeleeuws stadje in Polen-Litouwen waar in 1731 de plaatselijke landheer enkele Joden toestond handel te drijven. De Joden ontpopten zich als de belangrijkste leveranciers van wol en kleding, verder handelden zij in vee, landbouwprodukten en wodka. Een historisch moment was in 1755 de aanstelling van een eigen rabbijn: Menachem Mendel Gradenwitz.³ Generaties later zou een van zijn nazaten, Hilde Klara Gradenwitz, de jongste dochter van een welgestelde Berlijnse handelaar in wol met de Rotterdamse huisarts David Hausdorff in het huwelijk treden.

David Hausdorff sr. werd in Rawitsch geboren, zijn kinderen zagen het levenslicht in Wreschen (tegenwoordig Wrzesnia) een dorp in het oosten van Posen, op een paar kilometer van de grens met Rusland. Op 21 juni 1853 trouwde de 33-jarige David Hausdorff met Sara Kuttner, geboren aan de oostelijke kant van de Pruisisch-Russische grens. Negen maanden later werden zij ouders van Michael Saul, roepnaam Saul, daarna volgden Heinrich, Jacob en Amalie. David was *kaufman*, de familie behoorde tot de gegoede klasse. We weten niet waarin hij precies handelde, maar gezien het feit dat Saul en Jacob graanhandelaren werden, hebben zij dat vak waarschijnlijk van hun vader geleerd; in de negentiende eeuw was de graanhandel in Posen vrijwel volledig in Joodse handen. Opgegroeid in een tweetalige provincie vlak bij de Russische grens, leerden de kinderen al

op jonge leeftijd verschillende talen spreken. Dankzij een brief van een kleinzoon van Heinrich Hausdorff, die in 1891 naar de Verenigde Staten emigreerde, weten we dat zijn grootvader twaalf talen kon 'lezen en begrijpen'.⁴

De moord op de tsaar betekende voor veel Joden in Oost-Europa een keerpunt. Waren ze nog wel veilig, hadden ze hier een toekomst? De eerste pogroms in Rusland begonnen in april 1881 in de Oekraïne met aanvallen op Joden en het plunderen en vernielen van alles wat Joods was; de Russische autoriteiten grepen niet in en lieten de aanvallers straffeloos hun gang gaan. Het antisemitische geweld breidde zich steeds verder uit, vanuit de Oekraïne naar het hele Vestigingsgebied. Warschau was in december 1881 het toneel van een pogrom, talloze Joden sloegen op de vlucht voor de furie van de volksmassa's en trokken de Russisch-Duitse grens over naar Posen. Voor Joodse zakenlieden als de Hausdorffs die handeldreven met Rusland betekende de vervolging dat het moeilijker werd om zaken te doen in het grote buurland, ook sommige Joodse zakenpartners ontvluchtten het tsarenrijk. Voor de jongere generatie Hausdorff waren de internationale ontwikkelingen aanleiding zich te voegen in de stroom Joden die naar het westen trok; niet als vluchteling, maar met een nieuwe baan op zak. Enkele maanden na het overlijden van hun moeder Sara in december 1881 vertrokken de 27-jarige Saul en zijn vier jaar jongere broer Jacob naar Mannheim in de deelstaat Baden-Württemberg, het centrum van de Duitse graanhandel.

Van generatie op generatie

De familie Hausdorff was van generatie op generatie orthodox-Joods, levend volgens de traditionele voorschriften. Om hoofdpersoon David Hausdorff te kunnen plaatsen, is het belangrijk enkele

hoofdpijnen van het Jodendom te schetsen. Een van de belangrijkste gebeurtenissen in de Joodse geschiedenis is de uittocht uit de slavernij van Egypte die Joden overal ter wereld, religieus en seculier, jaarlijks met Pesach herdenken. De Exodus. Het grote verhaal over het ontstaan van het Joodse volk. Mozes, de Tien Geboden, veertig jaar in de woestijn, het beloofde land, maar vooral de Thora – de vijf boeken van Mozes – met in het eerste boek *Genesis* het ontstaan van de mensheid en het verbond tussen God en het volk Israël. De Thora, Hebreeuws voor onderwijzing of wet, vormt samen met de boeken Profeten en Geschriften de Tenach, het heilige boek van het Jodendom. Het woord Tenach is een acroniem voor de drie samenvattende delen en wordt ook wel aangeduid als de Hebreeuwse Bijbel. Religieuze Joden geloven in één God, de Eeuwige, schepper van het heelal en de god van de aartsvaders Abraham, Isaak en Jakob. Het Jodendom was de eerste monotheïstische godsdienst. Joden wachtten op een Messias, een leider die de wereld vrede en voorspoed zal brengen.

De geschiedenis van de Joden in Europa begon na de Joodse opstand tegen de Romeinse heersers in de provincie Judea. Na vier jaar strijd wisten de Romeinen onder leiding van de latere keizer Titus de opstand in het jaar 70 neer te slaan. Titus gaf opdracht de beroemde Tweede Tempel te verwoesten, het enige wat gespaard bleef was de westelijke muur van het tempelcomplex – de huidige Klaagmuur. De Romeinse keizer verbande de Joden uit Jeruzalem, waarna zij hun toevlucht zochten in Noord-Afrika, Azië en Europa. Het Joodse volk, ook aangeduid als Israëlieten, leefde sindsdien in verstrooiing over de wereld, de diaspora. De verbannen Joden waren terug te vinden in drie groepen: de Sefardische Joden in Zuid-Europa, de Asjkenazische Joden in voornamelijk Centraal- en Oost-Europa en de Oriëntaalse Joden in de islamitische wereld. In